

Een monument voor de Joodse exlibriscultuur in Nederland

Er zijn op de hele wereld misschien rond de tienduizend personen die als actieve exlibrisverzamelaars kunnen worden aangemerkt. De realiteit gebiedt mij dan ook vast te stellen dat het exlibris als collector's item een bescheiden rol speelt, vergeleken met bijvoorbeeld postzegels, munten, schilderijen, grammofoonplaten enzovoorts. Daarom is het des te opvallender dat er over het fenomeen exlibris zoveel boeken bestaan. Het feit dat het exlibris een boek-gerelateerd object is zal daar ongetwijfeld toe hebben bijgedragen. Maar veel van deze boeken hebben weinig meer te bieden dan het plezier van plaatjes kijken. Het zijn vaak (tentoonstellings)catalogi en thematische monografieën waarvan de informatieve inhoud, op de afbeeldingen na dan, uiterst summier is. Juist daarom is het verschijnen van een exlibrisuitgave die meer dan opgeleukte plaatjes heeft te bieden steeds weer een

bijzondere gebeurtenis. En heel af en toe, niet eens elk jaar, komt er een nieuw boek op de markt dat het predicaat **documentair monument** verdient. Die kwalificatie is zonder enig voorbehoud van toepassing op *Dit is mijn boek. Joodse exlibriscultuur in Nederland*, samengesteld door Jan Aarts en

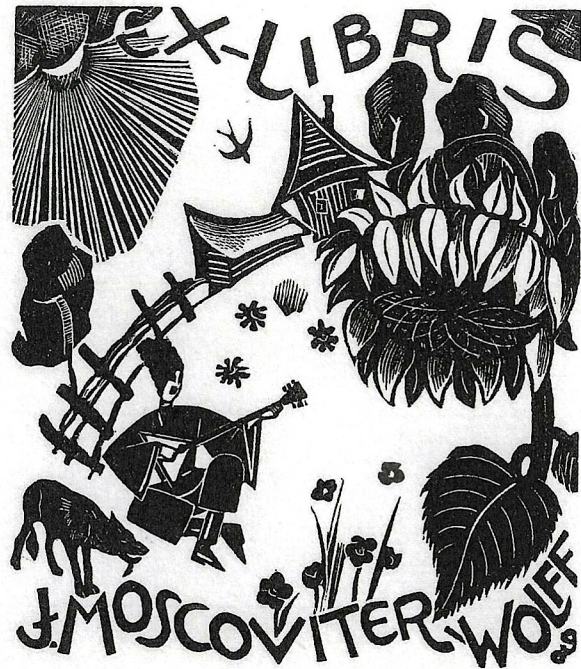
w redacteur koos uit de Nobilis-collectie bladen ter illusie van dit artikel van Henk Weltje en voor de onderschrijfgbruikmakend van de informatie uit het boek *Dit is mijn Joodse exlibriscultuur in Nederland* van Jan Aarts & Chris Kooyman. Informatie over de Joodse kunstenaars komt uit het kunstenaarslexicon uit het boek. Elke keer te weten lezen dat naamgevers van exlibris of hun naaste familieleden in vernietigingskampen werden omgebracht of door uitputting stierven maakt je heel erg stil en verdrietig binnen. Waarom hebben we dit laten gebeuren? Je voelt machteloos en schuldig tegelijk, ook al ben je na de oorlog geboren zonder foute ouders. Koop dit boek het is een juweel! (Pieter Jonker)

Fré Cohen, X1, 1932, 87 x 59 mm.

actrice met twee maskers, het ene van de comedie, het andere van de tragedie. Links achter haar vlammen; rechts stralende zon en gestileerde bomen. De naamgever is actrice Marie Hamel is geboren op 4 december 1896 en overleden op 23 juni 1964. Twee van haar broers en een zus werden vermoord in Auschwitz en Sobibor.

De kunstenaar Cohen is verder te lezen in het boek van Jan Aarts & Chris Kooyman.

Dora Geldzahler, X1 of X2, 1935, 90 x 78 mm.

Een in het Russisch geklede balalaikaspeler zittend in een bloeiende wei; alsof hij Orpheus hoort, luistert een wolf geboeid naar zijn spel; ook een zwaluw komt aangevlogen. Op de achtergrond een Russische boerderij met een omheining en een viertal bomen; op de voorgrond een grote zonnebloem; in de linkerbovenhoek een stralende zon. Aan de bovenzijde 'exlibris', aan de onderzijde de naam. De voorstelling verwijst naar de namen van de titularis en naar haar muzikale activiteiten. Zoals vaker hebben we ook hier te maken met een exlibris dat de tegenstelling tussen natuur en cultuur uitdrukt en laat zien hoe die wordt overbrugd door de kunst.

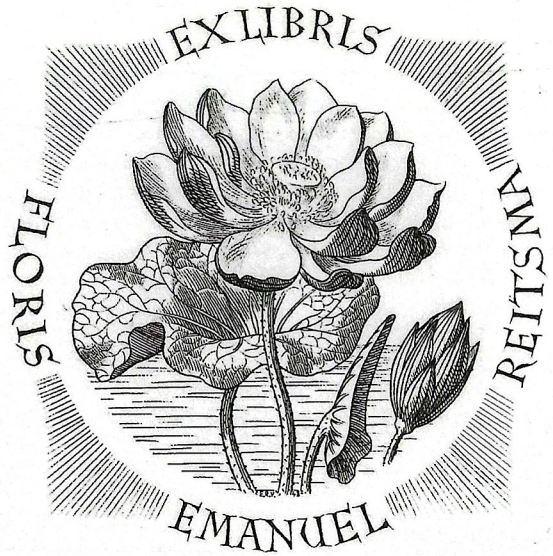
Naamgever Jeannette Moscoviter-Wolff, geboren op 24 augustus 1867. Haar man was arts en zij kwamen in 1910 van Parijs naar Den Haag, waar hij in 1911 overleed. Dora Geldzahler (1909-2000) is geboren in Antwerpen. Haar vader werkte in de diamantindustrie. Ze kreeg een religieus-Joodse opvoeding. Ze kreeg les van Eduard Pellens aan het Hoger Instituut voor Schone Kunsten in Antwerpen.

Madeleine Bosch-Gans, X2, 1970, 123 x 73 mm.

Een oud-Hollands huis. Ervoor een collie en een auto. Langs de linkerrand van onder naar boven: een jongenshoofd. Naast hen en naar hen omkijkend een opstijgende, grote vogel (feniks?). Tussen hen in een disproportioneel grote roos. Het huis is Madeleines woning op het Rapenburg in Leiden. De hoofden zijn die van haarzelf en haar drie kinderen. De collie behoorde tot de familie. De auto was haar eigen bezit. De roos symboliseert de liefde tussen de leden van haar gezin. De vogel suggereert herrijzenis na de rouw om Walters dood.

Madeleine Bosch-Gans (1920-1994). Haar vader was gemengd-gehuwd en dat zorgde in de oorlog voor een zekere rust. Zij volgde haar opleiding aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag.

Engelen Reitsma-Valença, C1, 1948, 67 x 69 mm.

Een waterlelie met één bloem open, de ander nog in de knop. De lotus verwijst niet alleen naar de naam van de titularis, maar ook naar diens (verhoopte) geestelijke groei. De mystieke natuurverering van zowel de maakster als de titularis komen hier samen.

De naamgever was antroposofisch arts met speciale belangstelling voor het ongebooren kind en hij was een zoon van de kunstenares Engelen Reitsma-Valença. Engelen Reitsma-Valença (1899-1981). Haar vader was een diamantmakelaar en diamantklover. Hij kwam uit een Sefardische familie. Haar moeder was van Askenazische afkomst. Engelen moest eerst ook het kloven van diamanten leren. Langzamerhand mocht ze opleidingen volgen als kunstenaar. Door haar huwelijk met een niet-Joodse man werd ze niet weggevoerd, zoals haar moeder, die niet meer terugkeerde.

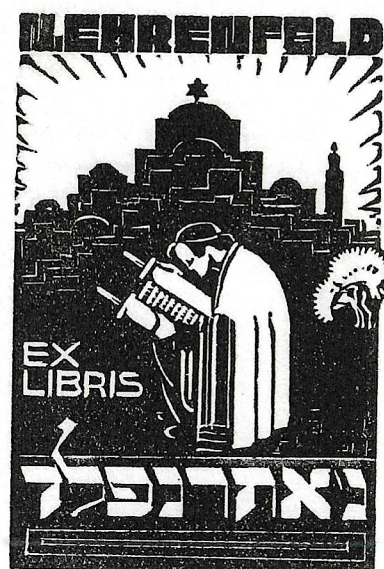

Fré Cohen, X1, 1934, 94 x 106 mm.

Er is ook een verkleinde P1-versie. Een ploegende boer op zijn akker; inks enkele manshoge korenschoven; boven en onder het paard telkens twee vogels. Op de akker één bloemetje. Langs de bovenzijde in het Hebreeuws: 'De dag is kort, het werk is veel' (Avot 2:15). Langs de onderzijde de naam in blokletters. De idealisering van de landbouw en dit exlibris is een duidelijke uiting van het zionisme van de titularis en sluit naadloos aan bij de liefde voor de natuur, die Fré Cohen deelde met de AJC, waarvoor zij zich als kunstenaar inzet.

De naamgever Joseph Gompers geboren op 22 maart 1899 in Amsterdam en gestorven op 30 april 1945 in Tröbitz. Zijn ouders werden omgebracht in Sobibor. Zijn broer Levie en diens vrouw en zoon keerden ook niet meer terug uit de vernietigingskampen.

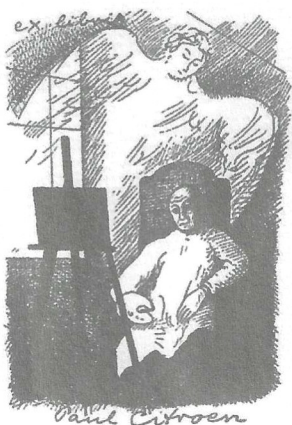
Fré Cohen (1903-1943) werd tijdens haar onderduik gearresteerd en moest gifpillen slikken. Ze overleed een paar dagen later in het ziekenhuis van Hengelo. Het werk van Fré Cohen is ook nu nog volop een geliefd verzamelobject.

Philip van Praag sr. X3, 1941, 75 x 50 mm.

Een man met een talliet om zijn schouders en een kipa op zijn hoofd leest de Thora. Tegen een stralende achtergrond het silhouet van een hooggelegen oosterse stad, bekroond met een Magen David; rechts een (olijf?)boom. Langs de bovenzijde de naam in Latijnse en onderaan in Hebreeuwse letters, respectievelijk in het zwart en het wit. De hooggelegen stad staat voor Zion, symbool voor het zinsverlangen van de zionist Nathaniel Ehrenfeld. De combinatie met joods-religieuze symbolen lijkt te verwijzen naar de Mizrachiem, een indertijd kleine religieuze stroming binnen het zionisme.

De naamgever Nathaniel Hans Ehrenfeld, geboren 20 juli 1919, werd als onderduiker opgepakt. Hij overleed in 9 juli 1943 in kamp Sobibor. Hij was bevriend met Marion Elizabeth van Praag, de dochter van de maker van het exlibris.

Paul Citroen, *Pl*, 1946, 61 x 42 mm.

Een man in een witte kiel met een palet in de hand zit voor een schildersezel. Links een raam; op de achtergrond vult een grote engel de ruimte boven hem. De engel brengt misschien een boodschap maar vertoont ook de trekken van een muze. Paul Citroen (1896-1983). Hij volgde een opleiding in Charlottenburg, trouwde met de zus van Jacob Bendien met wie hij een atelier deelde. Publiceerde in 1931 *Palet*, een boek gewijd aan de hedendaagsche Nederlandsche schilderkunst.

joden het exlibris in veel opzichten overstijgt. Hierbij moet zeker genoemd worden de bijdrage van de theoloog Frits Hoogewoud, die verbonden was aan de Bibliotheca Rosenthaliana. Hij schreef het hoofdstuk *Teksten, talen en tradities. Een overzicht van de teksten op exlibris van Joden in Nederland*. Een ander uitgebreid hoofdstuk is een iconografische verkenning van de Joodse symboliek op het exlibris. Verder wordt afzonderlijk aandacht besteed aan Joodse vluchtelingen en de exlibriscultuur in hun vaderland.

Naast een lexicon van titularissen bevat het boek ook een 178 bladzijden tellend kunstenaarslexicon waarin 75 Nederlandse exlibris-kunstenaars van Joodse origine worden behandeld. Wat betreft de geschreven documentatie die bij de samenstelling een rol heeft gespeeld, bevat *Dit is mijn boek* een uitvoerige geannoteerde bibliografie van publicaties over exlibrisen van Joden.

In deel III tenslotte is informatie samengebracht die achtergrond biedt bij de totstandkoming van het boek en het gebruik ervan door de lezer. Daartoe behoren onder andere enkele registers.

Naar ik heb begrepen is met de verschijning van dit in veel opzichten zeer complete boek het project nog niet helemaal afgesloten. Er is daarnaast een internetsite (<https://www.hetjoodsexlibris.nl/site/home>) met aanvullende informatie. Hopelijk komt daar ook een overzicht op van Joodse exlibrisen die op het moment van het samenstellen van het boek nog niet beschikbaar waren. Want het zoeken gaat door.

Doordachte uitvoering

Een paar opmerkingen over de fysieke uitvoering van *Dit is mijn boek* mogen hier niet ontbreken. Die laat zien, net als de inhoudelijke uitvoering, dat er zeer lang aan dit project is gewerkt en dat dit heeft geleid tot doordachte detailoplossingen die geheel in overeenstemming zijn met de rol als vaak te raadplegen naslagwerk. Zo is er voor het binnenwerk gebruik gemaakt van 60 grams getint dundrukpapier zodat er, ondanks de bijna 1500 bladzijden nog steeds van een zekere handzaamheid sprake is. Mede dank zij het solide bindwerk valt het boek gemakkelijk open en behoudt het ook bij intensief gebruik zijn vorm.

Heel functioneel bij een boek dat uit verschillende delen binnen één band is opgebouwd zijn de twee(!) leeslinten die ook nog verschillend gekleurd zijn. Dat geldt ook voor de dubbele stofomslag die eigenlijk bij geen enkele heavy duty-boek zou mogen ontbreken. En niet in de laatste plaats verdient de typografische uitvoering alle lof: beheerst, sober, functioneel, een oogstrelende combinatie.

Als er al een punt van kritiek is, dan heeft dat wat mij betreft betrekking op de afbeeldingen. Die zijn merendeels zwartwit en vaak aan de kleine kant omdat ze bij de tweekoloms opzet van het lexicon binnen één kolom moesten passen. Als dit inderdaad een ongoing project is dan zou kunnen worden overwogen om te zijner tijd, als supplement bij *Dit is mijn boek*, een aparte beeldband uit te geven. Inderdaad, een plaatjesboek, maar in de combinatie wel heel functioneel.

Henk Weltje

Tenslotte

Dit is een uitgave waar een boekenliefhebber van kan dromen. Projectmatig opgezet en ongehaast gemaakt. Een jaar meer of minder maakte kennelijk niet zo veel uit als het resultaat maar zou staan als een huis. Zowel inhoudelijk als qua uitvoering is het hoogst haalbare nagestreefd. Uiteraard moet elk project binnen een bepaald budget worden gerealiseerd maar de wijze waarop dit boek is tot stand gekomen doet vermoeden dat budgetoverwegingen ondergeschikt waren aan het streven naar een optimale uitvoering en de verkoopprijs uiteindelijk is bepaald op basis van de investeringen die daarvoor nodig waren.